

•

علی اصغر قهرمانی مقبل

•

عروض و قافیه عربی

تلفیق عروض خلیل و عروض جدید

---U-----U---

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱۵
طرح درس پیشنهادی برای تدریس کتاب.....	۲۱
اهداف درس.....	۲۱
طرح درس پیشنهادی.....	۲۲

بخش اول: عروض عربی

معنی عروض.....	۲۷
مؤسس علم عروض.....	۲۸
اساس وزن شعر عربی.....	۲۸
مهم‌ترین فایده علم عروض مبتنی بر این کتاب.....	۲۸
فصل اول: مبانی علم عروض.....	۳۱
مصوت‌ها و صامت‌های زبان عربی.....	۳۱
هجاها در زبان عربی.....	۳۲
تقطیع هجایی شعر.....	۳۴
تقطیع هجایی مبتنی بر تلفظ کلمات.....	۳۴
چند نکته مهم درباره تقطیع هجایی بیت.....	۳۶
گام‌های تقطیع هجایی بیت.....	۳۸

اسباب و اوتاد [و فواصل].....	۴۱
رکن‌های عروضی.....	۴۲
رکن‌های اصلی.....	۴۲
دایره‌های عروضی.....	۴۴
دایره اول و بحرهای مستخرج از آن؛ دایره مختلف (.....)	۴۵
دایره دوم و بحرهای مستخرج از آن؛ دایره مؤتلف (.....)	۴۶
دایره سوم و بحرهای مستخرج از آن؛ دایره مجتلب (.....)	۴۶
دایره چهارم و بحرهای مستخرج از آن؛ دایره مشتبه (.....)	۴۷
دایره پنجم و بحرهای مستخرج از آن؛ دایره متفق (.....)	۴۷

فصل دوم: تغییرات رکن‌های اصلی: رکن‌های تغییر یافته..... ۴۹

تغییرات رکن‌ها از منظر عروض خلیل: زحافات و عله‌ها.....	۴۹
زحافات / ارکان مُزاحَف.....	۵۰
زحافات مفرد.....	۵۱
زحافات مرکب.....	۵۳
عَلّه‌ها / ارکان دارای عَلّه.....	۵۴
۱. عله‌های آغاز مصراع‌ها [برای مطالعه بیشتر].....	۵۴
خَزَم.....	۵۴
خَزَم.....	۵۵
۲. عله‌های پایان مصراع‌ها.....	۵۶
عله‌های افزایشی.....	۵۶
عله‌های کاهش‌ی.....	۵۷
روش آوردن رکن معادل برای رکن‌های تغییر یافته.....	۵۹
ممیزهای وزنی و جوازهای وزنی: تغییرات رکن‌های اصلی از منظر مؤلف کتاب.....	۶۱
ممیزهای وزنی.....	۶۳
جوازهای وزنی.....	۶۳

فصل سوم: ضرورت‌های وزنی..... ۶۷

تعریف ضرورت وزنی.....	۶۸
انواع ضرورت‌های وزنی رایج.....	۶۸
۱. اشباع.....	۶۹

- بحر سوم: بحر بسیط ۱۲۲
 نکته‌های تکمیلی دربارهٔ بحر بسیط [برای مطالعهٔ بیشتر] ۱۲۷

دایرهٔ دوم و بحرهای مستخرج از آن

دایرهٔ مؤتلف (u - u - u - u - u - u - ...) / ۱۳۰

- بحر چهارم: بحر وافر ۱۳۰
 نکته‌های تکمیلی دربارهٔ بحر وافر [برای مطالعهٔ بیشتر] ۱۳۳
 بحر پنجم: بحر کامل ۱۳۷
 نکته‌های تکمیلی دربارهٔ بحر کامل - قسمت اول [برای مطالعهٔ بیشتر] ۱۴۴
 نکته‌های تکمیلی دربارهٔ بحر کامل - قسمت دوم [برای مطالعهٔ بیشتر] ۱۵۱

دایرهٔ سوم و بحرهای مستخرج از آن

دایرهٔ مجتلب (u - - - - u - - - - u - - - - ...) / ۱۵۳

- بحر ششم: بحر هزج [برای مطالعه] ۱۵۳
 نکته‌های تکمیلی دربارهٔ بحر هزج [برای مطالعهٔ بیشتر] ۱۵۵
 بحر هفتم: بحر رجز ۱۵۷
 نکته‌های تکمیلی دربارهٔ بحر رجز - قسمت اول [برای مطالعهٔ بیشتر] ۱۶۱
 نکته‌های تکمیلی دربارهٔ بحر رجز - قسمت دوم: اُجوزه از نوع مزدوج ۱۶۹
 بحر هشتم: بحر رمل ۱۷۴
 نکته‌های تکمیلی دربارهٔ بحر رمل [برای مطالعهٔ بیشتر] ۱۷۷

دایرهٔ چهارم و بحرهای مستخرج از آن

دایرهٔ مشتبّه (u - - - - u - - - - u - - - - ...) / ۱۸۸

- بحر نهم: بحر سریع ۱۸۸
 نکته‌های تکمیلی دربارهٔ بحر سریع [برای مطالعهٔ بیشتر] ۱۹۱
 بحر دهم: بحر منسرح ۱۹۸
 نکته‌های تکمیلی دربارهٔ بحر منسرح [برای مطالعهٔ بیشتر] ۲۰۱
 بحر یازدهم: بحر خفیف ۲۰۴
 نکته‌های تکمیلی دربارهٔ بحر خفیف [برای مطالعهٔ بیشتر] ۲۰۷
 بحر دوازدهم: بحر مضارع [برای مطالعهٔ بیشتر] ۲۱۰
 بحر سیزدهم: بحر مُقتَضَب [برای مطالعهٔ بیشتر] ۲۱۲
 بحر چهاردهم: بحر مُجَتَّت [برای مطالعه] ۲۱۵

دایره پنجم و بحرهای مستخرج از آن
دایره متفق (ص - ص - ص - ص - ...) / ۲۲۰

بحر پانزدهم: بحر متقارب ۲۲۰

نکته‌های تکمیلی درباره بحر متقارب [برای مطالعه بیشتر] ۲۲۶

بحر شانزدهم: بحر متدارک [برای مطالعه بیشتر] ۲۳۳

وزن‌های پرکاربرد (سه ستاره و دو ستاره) در یک نگاه ۲۴۱

نمرین‌های تکمیلی برای وزن‌های پرکاربرد ۲۴۳

فصل ششم: تقفیه و تصریع ۲۴۹

تقفیه ۲۴۹

تصریع ۲۵۰

ارتباط میان تقفیه و تصریع با تجدید مطلع در قصیده [برای مطالعه بیشتر] ۲۵۴

تقفیه و تصریع در ارجوزه از نوع مزدوج ۲۵۵

اصمات ۲۵۷

فصل هفتم: بحرهای خارج از نظام عروض خلیل [برای مطالعه بیشتر] ۲۶۱

بحر هفدهم: بحر حَبَب ۲۶۲

بحر هجدهم: دَقُّ الناقوس ۲۶۵

بحر نوزدهم: «دویت» قسمت اول: «دویت» براساس روش رایج رکن‌بندی علمای عروض عربی ۲۶۷

قسمت دوم: «دویت» به تأثیر از روش رکن‌بندی رباعی در عروض نوین فارسی ۲۷۴

فصل هشتم: نکات تکمیلی در تقطیع بیت و تعیین وزن ۲۸۳

۱. اطمینان از درستی حرکت گذاری و درست خواندن بیت ۲۸۳

۲. تشخیص مرز میان دو مصراع ۲۸۴

۳. تشخیص بیت مصرع از بیت مقفی ۲۸۴

۴. شناخت ارتباط میان رکن‌های اصلی و رکن‌های دارای جواز وزنی ۲۸۵

۵. تشخیص اوزان متشابه ۲۸۵

۶. تشخیص حَرَم ۲۸۷

۷. تشخیص حواز وزنی در عروض و ضرب ۲۸۷

۸. خطا در تنظیم اشعار و چینش ابیات در دواوین و راه تشخیص آن ۲۸۸
۹. چند نکته دربارهٔ مرزبندی هجاها برای تعیین رکن‌ها ۲۸۹
۱۰. غیاب وزن‌های دوری و ذو‌وزنین در شعر عربی ۲۹۲

فصل نهم: عروض شعر تفعیله: نگاهی اجمالی به ویژگی‌های وزنی در شعر نو ۳۰۱

- ویژگی‌های وزن در شعر تفعیله ۳۰۱
- ممیزهای وزنی: روش استخراج ضرب‌های موجود (محقق شده) و محتمل در شعر تفعیله ۳۰۳
- تدویر در شعر تفعیله ۳۰۸
- نمونه‌های از شعر تفعیله و تقطیع عروضی آن‌ها ۳۱۰
- شاهد اول: «سَهَر» ۳۱۰
- شاهد دوم: «أَنشودة المطر» ۳۱۱
- شاهد سوم: «المومس العمياء» ۳۱۳
- شاهد چهارم: «النبوة الزائفة» ۳۱۵
- شاهد پنجم: «اختلاجات نحو القمة البيضاء» ۳۱۵
- شاهد ششم: «الکولیرا»، سروده نازک الملائکه ۳۱۷

بخش دوم: قافیه عربی

فصل اول: حدّ قافیه: تعریف قافیه از منظر خلیل ۳۲۵

- تعریف خلیل (تعریف عروضی یا کَمّی از قافیه) ۳۲۶
- تعریف خلیل با تعبیر هجایی ۳۲۶
- حدّ قافیه ۳۲۷
۱. مُتکاوِس (- و و و -) ۳۲۷
۲. متراکِب ** (- و و -) ۳۲۷
۳. متداریک *** (- و -) ۳۲۸
۴. متواتر **** (- -) ۳۲۸
۵. مترادف* (-.) ۳۲۸
- نقد تعریف خلیل از قافیه [برای مطالعه بیشتر] ۳۳۰

فصل دوم: حروف و حرکات قافیه ۳۳۳

- تعریف کیفی از قافیه ۳۳۳

حروف قافیه	۳۳۴
رَوّی	۳۳۵
صلاحیت حروف برای روی	۳۳۵
حروف پس از روی	۳۳۹
۱. وصل (قافیه موصوله)	۳۳۹
۲. خروج	۳۴۰
قافیه مطلقه و قافیه مقیده	۳۴۱
حروف پیش از روی	۳۴۳
۱. ردف / قافیه مُردَفه	۳۴۴
۲. الف تأسیس / قافیه مؤسسه	۳۴۵
۳. قافیه مجرّده	۳۴۶
حرکات قافیه	۳۴۷
۱. رَس (فتحه ماقبل الف تأسیس)	۳۴۷
۲. اشباع** (حرکت حرف دخیل)	۳۴۸
۳. حَذُو (حرکت حرف ماقبل ردف و متجانس با آن)	۳۴۸
۴. توجیه* (حرکت حرف ماقبل روی در قافیه مجرّده مقیده)	۳۴۹
۵. مَجْرِی** (حرکت حرف روی)	۳۴۹
۶. نَفَاذ (حرکت حرف وصل متجانس با خروج)	۳۵۰
لزوم ما لا یَلْزَم (اعنات)	۳۵۲
فصل سوم: عیوب قافیه [برای مطالعه بیشتر]	۳۵۵
عیوب موسیقایی	۳۵۵
عیوب لغوی	۳۵۸
علم قافیه عربی در یک نگاه	۳۶۰

پیوست‌ها

پیوست اول: مجموعه وزن‌های شعر عربی در یک نگاه	۳۶۷
پیوست دوم: مجموعه وزن‌های شعر عربی بر اساس میزان کاربرد	۳۷۵
پیوست سوم: فرهنگ اصطلاحات دشوار عروض و قافیه	۳۹۱

- معانی اصطلاحات دشوار عروض و قافیه براساس کتاب المعجم و فرهنگ لاروس ۳۹۲
- معانی اصطلاحات دشوار عروضی براساس کتاب معیار الاشعار ۳۹۵
- پیوست چهارم: معرفی اجمالی منابع مهم عروض و قافیه عربی ۳۹۹
- عروضیان پیشین ۳۹۹
- شرق شناسان و عروض عربی ۴۰۳
- عروضیان معاصر عرب ۴۰۴
- پیوست پنجم: یک نمونه برای آزمون عروض و قافیه ۴۰۷
- پیوست ششم: چند نمونه از سؤالات عروض و قافیه در کنکور ۴۱۱
- منابع ۴۱۷

مقدمه

بیش از یک دهه از چاپ اول کتاب عروض و قافیه عربی در انتشارات سمت می‌گذرد. آن زمان مؤلف دو هدف عمده را از تألیف کتاب دنبال می‌کرد: نخست به دلیل این‌که برخی از علاقه‌مندان به عروض تطبیقی قادر به استفاده از کتاب‌های عروض به زبان عربی نبوده و نیستند، در کتاب سعی شده بود که مطالب عروض و قافیه عربی به زبان فارسی در اختیار این علاقه‌مندان قرار گیرد. به ویژه برای کسانی که علاقه‌مند به مباحث تاریخی عروض فارسی هستند، دانستن عروض عربی از الزامات کار به شمار می‌آید. به خاطر دارم که استاد ابوالحسن نجفی مرا در انتخاب زبان فارسی برای کتاب تشویق نمود و انگیزه اصلی برای تألیف عروض عربی به زبان فارسی از جانب ایشان بود. با توجه به پیوند عروض فارسی سنتی با عروض خلیل بن احمد، کوشیدم تا حد امکان آن کتاب بر مبنای عروض خلیل بن احمد باشد تا از این طریق مخاطب فارسی که در جستجوی مباحث تاریخی عروض فارسی و عربی و شباهت‌ها و تفاوت‌های این دو است، بهره کافی ببرد و در میان تفاوت‌های روش عروضیان جدید و عروض خلیل دچار سردرگمی نشود. از سوی دیگر بر این باور هستم که عروض خلیل، برای توصیف ویژگی‌های وزن شعر عربی بعد از گذشت ۱۲۰۰ سال همچنان کارآمد است و اغلب نیازهای معلمان و متعلمان عروض را برآورده می‌سازد.

دوم این‌که کتاب به هدف آموزش عروض عربی برای دانشجویان زبان و ادبیات عربی در مقطع کارشناسی نوشته شده بود، همچنین برای کسانی که قصد دارند عروض عربی را به صورت خودخوان بیاموزند. از این رو تمرین‌های متعدد در پایان هر درس گنجانده شده بود.

با تدریس کتاب در طول سالیان متمادی، نقاط قوت و کاستی‌های آن به مرور آشکار شد، به ویژه تجربه تدریس مجازی در دوران کرونا باعث بازنگری جدی در روش تدریس گردید، زیرا باید برای هر جلسه فایل جداگانه‌ای آماده می‌کردم تا کار تدریس در فضای مجازی را تسهیل کند. به خاطر دارم که در هنگام شروع اجباری دوره مجازی تدریس عروض، به شدت نگران تفهیم مطالب آن بودم، زیرا در کلاس‌های حضوری

بخشی از وقت صرف حل تمرین‌ها و تقطیع شواهد شعری می‌شد و بسیاری از اشکالات دانشجویان از همین طریق برطرف می‌گشت، به طوری که می‌توان عنوان کرد کلاس‌های عروض نگارنده، غالباً به صورت کارگاه برگزار می‌شد تا از طریق تکرار و تمرین، مطالب در ذهن دانشجویان تثبیت شود. حال که به ناچار باید به فضای مجازی کوچ می‌کردم، تمام تلاش‌م این بود که کلاس وجهه کارگاهی خود را از دست ندهد.

آن زمان به صرافت افتادم که یکی از یافته‌های خودم را که سال‌ها قبل به صورت مقاله عرضه کرده بودم، به صورت کاربردی درآورم و آن مقوله «ممیزهای وزنی» و «جوازهای وزنی» بود. هنگام تدریس در ابتدای هر بحر در ضمن یک جدول، ممیزهای وزنی بحر و در جدول دیگری جوازهای وزنی آن بحر را معرفی می‌کردم. در ضمن تدریس که سه نیمسال آن را تجربه کردم، متوجه شدم که اغلب دانشجویان از طریق این دو جدول برای هر بحر، بر بزرگ‌ترین مشکل عروض که همان تغییراتی است که بر رکن‌های عروضی هر بحر واقع می‌شود و در عروض خلیل به زحافات و عله‌ها مشهور است به خوبی فائق می‌آیند. اکنون می‌توانم عنوان کنم که تفاوت این کتاب با نسخه قبلی آن و با هر کتاب عروض عربی، تبیین تغییرات رکن‌ها از طریق نظریه‌ای است که نگارنده خود آن را طرح کرده و در این کتاب به صورت کاربردی درآورده است.

مباحث و مطالب کتابی که پیش روی خواننده است بر این امر گواهی می‌دهد که این کتاب در مقایسه با نسخه قبلی، آن قدر متفاوت است که به قطع و یقین تألیف جدیدی به شمار می‌آید. باید اعتراف کنم که زحمت آماده‌سازی این کتاب، از زحمت تألیف کتاب قبل بیشتر بوده است و علاوه بر آن که پشتوانه حدود ۲۰ سال تدریس را با خود دارد، زمان و انرژی بیشتری نیز صرف آماده کردن آن شده است و مطالب هم روشمندتر از قبل و هم با تفصیل بیشتری بیان شده است.

یادآوری می‌شود که درس عروض و قافیه عربی تنها در مقطع کارشناسی به ارزش دو واحد تعریف شده است و مسیر آشنایی دانشجویان زبان و ادبیات عربی با این دو علم در طول تحصیلاتشان از کارشناسی تا پایان دکتری همین درس دو واحدی است. همچنین پرونده این درس در مقطع کارشناسی در ابتدای یک نیمسال باز و در پایان همان نیمسال بسته می‌شود. بنابراین معلومات دانشجویان و نگاه او به این دو علم در همان مدت کوتاه شکل می‌گیرد. از سوی دیگر عروض و قافیه از علوم ادبی مهم و تأثیرگذار در ضمن منظومه علوم ادبی به شمار می‌آید و نقد یک اثر منظوم بدون توجه به موسیقی آن، به ویژه موسیقی خارجی (عروض) و موسیقی کناری (قافیه) کامل نخواهد بود و این امر بیانگر اهمیت کاربردی این دو علم در ضمن دیگر علوم ادبی است. شایان ذکر است که از دیر باز علم عروض عربی به دلیل داشتن اصطلاحات پیچیده و متعدد، مورد انتقاد بوده و این موضوع آموزش این علم را هم با چالش مواجه کرده بوده است. اگر هدف کتاب تنها تعلیم عروض به دانشجویان رشته عربی بود، با نگاه کاربردی به علم عروض، می‌شد از بسیاری از اصطلاحات مهجور و کم‌کاربرد صرف نظر کرد تا ذهن عروض‌آموز کمتر دچار سردرگمی شود. اما با توجه به این که این کتاب، مخاطبان ایرانی و علاقه‌مندان به عروض عربی را که قادر به استفاده از کتاب‌های عروض به زبان عربی نیستند نیز مد نظر داشته است تا از طریق این کتاب عروض خلیل را بشناسند، به همین دلیل سعی شده است که میان اصطلاحات کاربردی و اصطلاحات مهجور تفکیک ایجاد شود.

هرچند بخشی از دشواری علم عروض به دلیل آن است که دانشجو یک باره با علم جدیدی مواجه می‌شود، پس باید کوشید که این علم به صورت کاربردی ارائه شود و با ممارست بسیار و تقطیع شواهد متعدد در هنگام تدریس و نظارت بر حل تمرینات هفتگی، اصطلاحات پرکاربرد و قواعد مهم عروضی در ذهن مخاطب تثبیت شود. اما نباید فراموش کرد که دلیل دیگر دشواری علم عروض عربی به ذات آن بازمی‌گردد، به طوری که ویژگی‌های وزنی شعر عربی در مقایسه با دیگر نظام‌های وزنی، متنوع و گسترده است و توصیف این ویژگی‌ها و آموزش قواعد حاکم بر آن‌ها نیز گسترده است. به طور مثال «تقفیه و تصریع» از مباحث دشواری است که به دلیل اهمیت آن، نمی‌توان از آموزش آن صرف نظر کرد. بنابراین استادان عروض با کاربردی کردن این علم، می‌توانند دانشجویان را علاقه‌مند کنند تا با علاقه و شکیبایی بر پیچیدگی‌های آن فایز آیند.

منظور ما از کاربردی کردن عروض آن است که به دلیل محدودیت‌های زمانی، برای آموزش این علم در کنار علم قافیه در ضمن یک نیمسال، بر اوزان بسیار پرکاربرد (سه ستاره) و پرکاربرد (دو ستاره) در شعر عربی تأکید کنند، به هر حال از وزن‌های ستاره‌دار فراتر نروند و از بحر‌ها و وزن‌های کم‌کاربرد صرف نظر نمایند. همچنین از آموزش زحافات و عله‌های کم‌کاربرد که باعث انباشت اصطلاحات دشوار می‌گردد چشم‌پوشی کنند. در این کتاب برای تشخیص وزن‌های کم‌کاربرد از دیگر وزن‌ها، با علامت ستاره میزان اهمیت وزن‌ها مشخص شده است. همچنین با علامت ستاره جوازهای وزنی پرکاربرد نیز قابل تشخیص است. وزن‌های کم‌کاربرد و نیز جوازهای وزنی کم‌کاربرد با عبارت [برای مطالعه بیشتر] مشخص شده است که اخلاقی در آموزش مطالب اساسی ایجاد نشود و مدرس کتاب بداند که در تدریس بر کدام مطالب و آموزه‌ها تمرکز بیشتری داشته باشد. هرچند می‌دانم که این سطح‌بندی، تسلسل مطالب را به ویژه در ذکر وزن‌های هر بحر، اندکی دچار آشفتگی کرده و مطالعه کتاب را برای متخصصان عروض دشوار می‌کند.

در عرضه مطالب برای آموزش عروض سلیقه‌های مختلفی وجود دارد، به ویژه در سده اخیر کسانی بوده‌اند که بدون مخالفت اساسی با عروض خلیل، روش‌های متفاوتی را در پیش گرفته‌اند. به طور مثال در تقدیم و تأخیر بحر‌ها و نیز در گزینش برخی مطالب و حذف مطالب دیگر، ملاک‌های مختلفی را در نظر داشته‌اند. در این اختلاف سلیقه‌ها هر روشی در مقایسه با دیگر روش‌ها، ممکن است محاسنی و معایبی داشته باشد. این کتاب که پشوانه بیست سال پژوهش و تدریس را با خود دارد، کوشیده است که در ارائه مطالب، از این تجربه بهره‌برد و به همین دلیل این کتاب نسبت به نسخه قبلی آن کاملاً دگرگون شده و در لباس جدیدی ارائه شده است. هرچند یکی از عیوبی که ممکن است بر کتاب گرفته شود، تکرار برخی مطالب و عبارات در ضمن مباحث مختلف است، اما این کار غالباً آگاهانه صورت گرفته است. به طور مثال تغییرات رکن‌ها علاوه بر این که در ضمن یک فصل مستقل آمده است، در جای جای کتاب هنگام مواجهه با یکی از تغییرات، اعم از ممیز وزنی یا جواز وزنی، در ضمن وزن بار دیگر تکرار شده است تا نیازی نباشد که عروض‌آموز به صفحات قبل بازگردد. هدف از این تکرارها این بوده که ذهن عروض‌آموز با بازگشت به مباحث قبلی دچار آشفتگی و تشویش نشود.

همچنین باید عنوان کنم که تسهیل در آموزش عروض یکی از اولویت‌های اصلی کتاب بوده است، البته

تا جایی که مبانی علمی آن را خدشه‌دار نکرده باشد، ولی باید این واقعیت را پذیرفت که علم عروض عربی به دلیل تنوع وزن‌های شعر و تعدد جوازهای وزنی که اصطلاحات بسیاری را به دنبال خود دارد، در ذات خود دشواری‌هایی به همراه خواهد داشت که اجتناب‌ناپذیر است.

در این کتاب، آموزش عروض دو سطح مقدماتی و متوسط لحاظ شده است تا هر عروض‌آموز به اندازه توان و علاقه‌اش بهره خود را ببرد. در کنار دانستن ضرورت‌های وزنی و جوازهای وزنی، در سطح مقدماتی دانستن وزن‌های بسیار پرکاربرد (سه ستاره) و پرکاربرد (دو ستاره) کفایت می‌کند که تنها ۱۸ وزن را شامل می‌شود. یعنی همین که عروض‌آموز هنگام برخورد با شعری که بر یکی از این ۱۸ وزن سروده شده است، بتواند ضرورت‌های وزنی آن را تشخیص داده و وزن تقطیعی آن را به دست آورد، سپس با مراعات جوازهای وزنی به وزن اصلی شعر برسد و آن را به طور صحیح رکن‌بندی کرده و نام‌گذاری کند کافی خواهد بود. مباحث جوازهای کم‌کاربرد (زحافات و عله‌های نادر)، تشخیص وزن‌های کم‌کاربرد و مهجور را می‌توان در ضمن سطح متوسط و حتی پیشرفته آموزش عروض تلقی کرد.

این کتاب به دو بخش عروض و بخش قافیه تقسیم شده است که هر بخش چند فصل را در بر می‌گیرد: بخش اول: علم عروض در نُه فصل. در این بخش کوشش شده است تا جایی که امکان دارد هر مبحث عروضی در قالب یک فصل ارائه شود تا از یک طرف هویت مستقل بیابد و در صورت نیاز بر هر کدام تأکید لازم و تمرکز بیشتری انجام پذیرد و از طرف دیگر مدیریت زمان برای مدرسان عروض به نحو بهتری ممکن گردد. فصل اول: مبانی علم عروض. در این فصل پس از بیان کَمّی بودن وزن شعر عربی، ویژگی‌های هجایی زبان عربی، انواع هجاها و شیوه تقطیع هجایی ذکر شده است. سپس مبانی نظری که عروض خلیل بر آن استوار شده، در سه محور آمده است. نخست سبب و وتد به عنوان یکی از مبانی مهم عروض خلیل، سپس رکن‌های اصلی و در پایان فصل نیز قواعد حاکم بر دایره‌های عروضی بیان شده و بحرهای مستخرج از هر دایره آورده شده است.

نکته قابل توجه در این فصل آن است که با وجود غیاب مقوله «هجا» در عروض خلیلی، به این موضوع پرداخته شده است، زیرا هیچ تعارضی در جمع مقوله «هجا» با اسباب و اوتاد وجود ندارد و نیز برای سهولت عروض‌دانان ایرانی در تقطیع به جای نقطه و خط، ابیات با نشانه‌های رایج‌تر یعنی «و» و «-» تقطیع شده است، اگرچه به نظر ما هیچ تفاوت بنیادی میان این دو شیوه وجود ندارد.

فصل دوم: تغییرات رکن‌های عروضی: رکن‌های تغییر یافته (رکن‌های فرعی). به دلیل اهمیت و گستردگی قواعد مربوط به تغییرات رکن‌های عروضی و نحوه استخراج رکن‌های فرعی از رکن‌های اصلی، برای این موضوع فصل مستقلی اختصاص داده شده و به رکن‌های فرعی از دو منظر عروض خلیل (زحافات و عله‌ها) و روش نگارنده (ممیزهای وزنی و جوازهای وزنی) پرداخته شده است.

فصل سوم: ضرورت‌های وزنی. در این فصل پس از تعریف ضرورت وزنی، انواع ضرورت‌های وزنی به تفصیل با ذکر شواهد شعری و تمرین‌های مناسب آمده است.

فصل چهارم: مقدمات کاربردی برای تشخیص بحر و تعیین وزن. این فصل در واقع مقدمه ورود به فصل بعدی است و در آن نکات کاربردی برای نحوه استفاده از فصل مربوط به بحرهای عروضی است. در این فصل مباحثی آمده است که ذهن عروض آموز را برای آموزش بحرها و وزن‌ها آماده می‌کند و روش کتاب را در نحوه ارائه بحرها آموزش می‌دهد. در این قسمت اصطلاحات مهم عروضی و میزان اهمیت هر کدام، شیوه نام‌گذاری وزن‌ها، تقسیم‌بندی وزن‌ها براساس میزان کاربرد، و گام‌های تقطیع یک بیت و نحوه تعیین وزن آن آورده شده است.

فصل پنجم: بحرهای شانزده‌گانه عروض خلیلی و وزن‌های شعر عربی. بحرهای عروضی با همان ترتیب عروض خلیل در دو سطح آورده شده است. نخست وزن‌های سه ستاره و دو ستاره به عنوان وزن‌هایی که در سطح لیسانس دانشجویان باید آن‌ها را بیاموزد. سپس نکته‌های تکمیلی درباره هر بحر با ذکر [برای مطالعه بیشتر] آورده شده است. به مدرسان گرامی توصیه می‌شود که در مقطع لیسانس کمتر به سراغ نکته‌های تکمیلی بحرها بروند تا عروض آموز در شاخ و برگ مطالب دچار سردرگمی نشود و اصول عروض را در ضمن همان ۱۸ وزن بیاموزد. سپس در صورت داشتن فرصت کافی، به همراه دانشجویان علاقه‌مندتر به مباحث تکمیلی بپردازد. همچنین به عزیزانی که می‌خواهند عروض عربی را به صورت خودخوان بیاموزند نیز پیشنهاد می‌شود در سطح نخست از ورود به مباحث تکمیلی پرهیز کنند و پس از آموزش ۱۸ وزن، در گام بعدی به قسمت‌هایی که با ذکر «برای مطالعه بیشتر» آمده است رجوع کنند.

به دلیل تعدد بحرها و صورت‌های وزنی هر بحر از یک سو و به دلیل شاهد متنوعی که در ضمن درس آورده شده و برخی از آن‌ها تقطیع شده است و همچنین به دلیل گنجاندن تمرین‌های متنوع، این فصل بیشترین حجم کتاب را به خود اختصاص داده است.

فصل ششم: تقفیه و تصریع. پس از ذکر ۱۶ بحر عروضی که از ۵ دایره خلیل استخراج می‌شود، یکی از مهم‌ترین موضوعات عروض عربی با عنوان «تقفیه و تصریع» آورده شده و به دلیل اهمیت و دشواری موضوع، در فصل مستقلی به آن پرداخته شده است، به طوری که عروض آموز در همان سطح اول بی‌نیاز از آموختن آن نیست. در این فصل قواعد مربوط به تقفیه و تصریع در ضمن جداول متعدد آمده و تفاوت تقفیه و تصریع با ذکر مثال‌ها بیان شده و در پایان تمرینی برای آن در نظر گرفته شده است.

فصل هفتم: بحرهای خارج از نظام عروض خلیل. بحرهایی وجود دارد که تابع قواعد سبب و وتد نیست و از دایره‌های خلیلی استخراج نمی‌شود، با این حال اشعار قابل توجهی بر آن‌ها و به زبان عربی فصیح سروده شده است. این بحرها که شامل حَبَب، دَقُّ الناقوس و دویت می‌شود، به صورت جداگانه و در ضمن فصل مستقلی آمده است.

فصل هشتم: نکات تکمیلی در تقطیع بیت و تعیین وزن. در این فصل ابتدا در یک نگاه وزن‌های پرکاربرد در یک جا آورده شده است. سپس چند مبحث مرتبط به مشکلات احتمالی که عروض آموز هنگام تقطیع با آن مواجه می‌شود آورده شده و نحوه غلبه بر این مشکلات عنوان شده است.

فصل نهم: عروض شعر تفعیله: نگاهی اجمالی به ویژگی‌های وزنی در شعر نو. فصل پایانی علم عروض،

به بررسی اجمالی ویژگی‌های وزنی شعر نو (شعر التفعيلة) و نحوه تعیین بحر در این نوع شعر اختصاص داده است. در این فصل تفاوت میان سطر و سطر آورده شده و رکن‌هایی که به عنوان رکن پایانی شطر قرار می‌گیرد در ضمن جداول متعدد معرفی شده است. همچنین چندین شاهد شعری از شاعران سرشناس به همراه تقطیع عروضی آورده شده و در پایان تمرین‌هایی در این خصوص در نظر گرفته شده است.

بخش دوم کتاب قواعد و اصطلاحات مربوط به علم قافیه را شامل می‌شود که دارای سه فصل است:

فصل اول: حد قافیه: تعریف قافیه از منظر خلیل

فصل دوم: حروف و حرکات قافیه

فصل سوم: عیوب قافیه

پیوست‌ها: در انتهای کتاب ۶ پیوست آورده شده است که امید است برای علاقه‌مندان مفید باشد.

در پایان یادآوری می‌شود که با وجود تخصص نگارنده در زمینه مقایسه عروض عربی و فارسی، حتی المقدور از مقایسه آن‌ها جز در موارد بسیار ضروری پرهیز شده است زیرا با توجه به گستردگی موضوع، این کار به مجال و کتاب دیگری نیاز دارد^۱.

در پایان شایسته است که از استاد عزیزم، پروفسور أهيف ستو یاد کنم که مقدمات عروض عربی را در محضرشان آموختم و این افتخار نصیبم شده است که ایشان راهنمای رساله دکتری‌ام باشند که درباره بررسی تطبیقی وزن و قافیه و قالب شعر عربی و فارسی بوده است. همچنین از پژوهش‌گر جوان و آینده‌دار کشور، آقای آریا طبیب‌زاده که ویرایش علمی کتاب را به عهده گرفته و آن را با دقت فراوان مطالعه کرده و نکات بسیار ارزشمندی را متذکر شدند سپاسگزاری می‌کنم. همچنین جا دارد از آقای همایی، مدیر ارجمند نشر نی و تمامی دست‌اندرکاران محترم و ورزیده این نشر وزین که با همت و دقت خود باعث بهبود و ارتقای کیفی و شکلی کتاب شدند سپاسگزاری کنم. در پایان شایسته است از همسر خویش، خانم احمدیان دلاویز، به دلیل فراهم آوردن محیطی امن و سرشار از آرامش برای انجام کارهای پژوهشی سپاسگزاری کنم، کسی که همیشه نخستین مخاطب نوشته‌هایم بوده است. همچنین از تمامی بزرگوارانی که ایرادات احتمالی کتاب را به نگارنده متذکر می‌شوند پیشاپیش قدردانی می‌کنم.

در پایان امیدوارم که این کتاب بتواند کتاب مناسبی برای آموزش علم عروض و قافیه عربی باشد و خلأهای موجود در کتاب‌های پیشین را پر کند. در پایان به دلیل روش جدیدی که در این کتاب در خصوص توصیف رکن‌های فرعی و تغییر یافته (ممیزهای وزنی و جوازهای وزنی) به کار گرفته شده است، امیدوارم که بتوانم در آینده نه چندان دور متن عربی این کتاب را فراهم آورده و به علاقه‌مندان عروض عربی که امکان استفاده از متن فارسی را ندارند تقدیم کنم.

تیرماه ۱۴۰۳ - تهران

۱. قهرمانی مقبل (۲۰۱۶)، النظام الشعري بين العربية والفارسية، وزناً وقافيةً ونمطاً: دراسة مقارنة، بيروت: منشورات جامعة القديس يوسف.

طرح درس پیشنهادی برای تدریس کتاب

اهداف درس

تدریس علم عروض و قافیه در طول سالیان متمادی این تجربه را به همراه داشته است که تدریس همه مباحث این دو علم به شکل جامع و مانع، به همراه تمرین و تکرار و رفع اشکالات عروض آموزان، در کمتر از ۲۰ جلسه میسر نیست. از آنجا که برای عروض و قافیه در مقطع کارشناسی زبان و ادبیات عربی به ارزش ۲ واحد و هفته‌ای یک جلسه و مجموعاً ۱۶ جلسه در نظر گرفته شده است و از طرف دیگر برای یک عنوان درس در طول ترم در بهترین حالت ۱۵ جلسه تشکیل می‌شود و گاهی به کمتر از ۱۳ جلسه نیز می‌رسد، بنابراین تدریس همه مطالب عروض و قافیه در سطح پیشرفته در ضمن یک نیمسال تحصیلی تقریباً ناممکن است و باعث می‌شود که مباحث با عجله و بدون تثبیت مطالب در ذهن دانشجویان پیش برود، در حالی که شایسته است در هر جلسه، بخشی از وقت کلاس به تمرین تقطیع اشعار و تعیین وزن آن‌ها اختصاص داده شود. این کار علاوه بر آن که باعث تفهیم بهتر مباحث می‌شود باعث نشاط و پویایی کلاس نیز می‌گردد و در نتیجه بخش قابل توجهی از وقت کلاس به کار عملی اختصاص داده می‌شود.

بنابراین هدف اساسی آموزش عروض و قافیه در مقطع کارشناسی، باید آموزش آن در سطح مقدماتی و متوسط باشد، همچنین در این کتاب کوشش شده است که مبحث مهمی از مباحث عروض فروگذار نشده باشد، به همین دلیل تمامی بحرهای عروضی به همراه وزن‌های مورد کاربرد آن‌ها آورده شده است. از طرف دیگر اهمیت همه بحر‌ها و وزن‌ها یکسان نیست. همچنین میزان کاربرد تغییرات رکن‌ها (زحافات و عله‌ها، ممیزهای وزنی و جوازهای وزنی) متفاوت است، به طوری که برخی از این تغییرات بسیار مهجور و کم‌کاربرد است. به همین دلیل برای سطح‌بندی مطالب، غالباً از علامت ستاره (*) استفاده شده است. همچنین برخی مطالب با قید [برای مطالعه بیشتر] و برای تمرین‌ها با عبارت [برای کسب مهارت بیشتر] نشان داده شده

است تا استادان بتوانند از این طریق، زمان کلاس را بهتر مدیریت کنند. همچنین برای کسب مهارت بیشتر دانشجویان، تشکیل کلاس حل تمرین توسط خود دانشجویان، راهگشا خواهد بود.

شواهد شعری و تمرین‌های متعددی در ضمن درس‌ها گنجانده شده است. طبیعی است که حل تمرین‌های کتاب به صورت مورد به مورد در کلاس امکان‌پذیر نباشد. نگارنده با توجه به تجارب خود پیشنهاد می‌کند که حل تمرین در پایان هر درس، به عروض‌آموز واگذار شود و جلسه بعد، در ابتدای جلسه مشکلاتی که عروض‌آموزان با آن مواجه شده‌اند، حل و فصل شود. به دانشجویان نیز پیشنهاد می‌شود برای غلبه بر دشواری این علم، تمرین‌های مربوط به هر درس را پس از تدریس آن انجام دهند تا آمادگی لازم برای درس بعدی را پیدا کنند، زیرا مطالب عروض زنجیروار به هم پیوسته است و بارها پیش می‌آید که دانشجو درس بعدی را به این دلیل نمی‌تواند به خوبی فرا گیرد که مطالب قبلی را تمرین نکرده و خوب نیاموخته است. اتفاقاً یکی از عوامل دشواری تلقی کردن عروض به همین موضوع برمی‌گردد. چه بسا دانشجویی یک یا دو جلسه متوالی را از دست می‌دهد و هنگامی که جلسه بعد حاضر می‌شود، متوجه بسیاری از مطالب نمی‌شود و به این باور می‌رسد که به دلیل دشواری علم عروض مطالب را نمی‌فهمد، در حالی که به دلیل عدم آگاهی از مباحث قبلی رشته مطالب از دست او خارج شده است. فرایند آموزش عروض تدریجی و همراه با تمرین و تکرار است.

طرح درس پیشنهادی

جلسه	عنوان بحث جلسه	توضیحات
اول	- مقدمات عروض - انواع هجا و تقطیع هجایی و قواعد تقطیع هجایی	- در مقدمات بر جایگاه وزن شعر و فواید علم عروض، به ویژه خوانش صحیح شعر، تأکید شود. - به دلیل اهمیت زیاد تقطیع هجایی، تمرینی در نظر گرفته شده است. چند بیت در همین جلسه در کلاس انجام شود و باقی‌مانده بیت‌ها برای جلسه بعدی از دانشجویان به عنوان تکلیف خواسته شود. در این مرحله تشخیص هجای کوتاه و بلند کفایت می‌کند و نیازی نیست که با آموزش هجای کشیده ذهن عروض‌آموز را دچار تشویش کرد. (صص ۳۱-۴۰)
دوم	- سبب و وتد - رکن‌های اصلی - مفهوم دایره و نحوه استخراج بحر - رکن‌های فرعی - مفهوم زحاف و عله - مفهوم ممیز وزنی و جواز وزنی - ضرورت‌های وزنی	- رفع اشکال تمرین تقطیع هجایی (ص ۴۰) - در این جلسه بر اهمیت سبب و وتد در عروض عربی تأکید شود (فاصله‌ها کنار گذاشته شود). همچنین نقش سبب و وتد در رکن‌های ده‌گانه اصلی و دایره‌های عروضی تبیین شود. (صص ۴۱-۴۸) - هدف از آوردن تمامی دایره‌ها و بحر‌ها در ضمن یک مبحث مستقل در پایان فصل اول، تبیین نحوه استخراج بحر از دایره است. برای صرفه‌جویی در وقت بهتر است برای تبیین اهمیت دایره، به دایره اول اکتفا شود. - برای رکن‌های فرعی فصل مستقلی اختصاص داده شده است. در اینجا کافی است که به نقش زحاف و عله در تبدیل رکن اصلی به رکن فرعی اشاره شود. همچنین به مفهوم ممیز وزنی و جواز وزنی تأکید شود. فراموش نشود

که در این کتاب مفهوم ممیز وزنی و جواز وزنی از زحاف و عله بسیار مهم‌تر است. دانشجویان با انواع تغییرات رکن‌ها در ضمن بحرهای آشنا خواهند شد. (صص ۴۹-۶۶)

- همچنین جدول‌هایی که برای تغییرات آورده شده است، برای مراجعه دانشجویان در ضمن آموزش بحرهای هر بحر خواهد بود و در این مرحله نیازی نیست که نام و نوع تغییرات به حافظه سپرده شود.
- هرچند ضرورت‌های وزنی در فصل جداگانه‌ای آورده شده است، اما در اینجا کافی است که به مفهوم و نقش آن در تقطیع شعر اشاره شود، زیرا در ضمن آموزش وزن‌ها، هنگام مواجهه با هر ضرورتی، به صورت موردی باید به این مبحث مراجعه شود و مطالب آن به صورت کاربردی توضیح داده شود. پیشنهاد می‌شود که مفهوم ضرورت وزنی بر اساس جدولی که آمده و خلاصه ضرورت‌ها در آن ترسیم شده است، توضیح داده شود. (ص ۸۱)

• در فصل چهارم چند اصطلاح عروضی به کار رفته در کتاب آورده شده است که دانشجویان در مباحث بعدی به آن‌ها نیاز دارد. همچنین گام‌های تقطیع و تعیین وزن در ضمن یک جدول، به همراه توضیحات آورده شده است که در ضمن بحر اول باید از آن به صورت عملی بهره برد. (صص ۸۹-۱۰۴) • آموزش بحر طویل نیازمند صرف وقت بیشتری است، زیرا بسیاری از مفاهیم عروضی باید در همین بحر تفهیم شود. در این صورت آموزش بحرهای دیگر برای عروض آموز آشنا و تکراری خواهد بود. تبیین مفهوم ممیز وزنی و تفاوت آن با جواز وزنی نیز در این بحر بسیار مهم است. (صص ۱۰۷-۱۱۴)	سوم • آشنایی با اصطلاحات مهم عروضی • گام‌های تقطیع شعر و تعیین بحر و وزن • آموزش بحر طویل
---	---

• با توجه به این‌که اولویت این کتاب، آموزش بحرهای و وزن‌های بسیار پرکاربرد و پرکاربرد است، به دلیل آن‌که در آموزش بحرهای بعدی دچار کمبود وقت نشویم، به ناچار باید از آموزش بحر مدید صرف نظر کرد و پس از رفع اشکالات دانشجویان در تمرین‌های طویل به سراغ بحر بسیط رفت. (صص ۱۲۲-۱۲۷)	چهارم • تمرین‌های بحر طویل • آموزش بحر بسیط
--	--

• روش کتاب برای کسب مهارت دانشجویان این است که در پایان بحرهای یک دایره، تمرینی در نظر گرفته شده است که شامل اوزان رایج تمامی بحرهای مستخرج از آن دایره خواهد بود. (صص ۱۳۰-۱۳۳)	پنجم • تمرین‌های بحر بسیط و دایره اول • آموزش بحر وافر
---	---

• دشواری آموزش بحر کامل، در کنار تعدد وزن‌های آن، در این است که در عروض و ضرب، علاوه بر ممیزهای وزنی که منجر به تمایز وزن‌ها می‌شوند، جواز وزنی (اضمار) نیز کاربرد فراوان دارد و عروض آموز که در بحرهای قبلی در عروض و ضرب، فقط ممیز وزنی را شاهد بوده است، حضور جواز وزنی در عروض و ضرب، ذهن او را آشفته می‌کند. (صص ۱۳۷-۱۴۴)	ششم • تمرین‌های بحر وافر • آموزش بحر کامل
--	--

• در وزن‌های رجز تنوع جوازهای وزنی در همه ارکان، باعث آشفته‌گی ذهن عروض آموز می‌شود. عروض آموز باید بداند که در رجز نیز مانند کامل، علاوه بر حشو، در رکن‌های عروض و ضرب، علاوه بر ممیز وزنی، جواز وزنی نیز	هفتم • تمرین‌های بحر کامل و دایره دوم
--	---

وارد می‌شود. همچنین به دلیل اهمیت ارجوزه‌ها در عربی، بررسی عروضی ارجوزه در پایان بحر آموزش داده شود. (صص ۱۵۷-۱۶۱، ۱۶۹-۱۷۳)	• آموزش بحر رجز و ارجوزه (مزدوج)
• با توجه به این‌که تنها یک وزن از رمل در ضمن وزن‌های پرکاربرد (دو ستاره) قرار می‌گیرد، توصیه می‌شود که به دلیل سهولت آموزش آن، در همین جلسه علاوه بر آموزش رمل، مهم‌ترین تمرین‌های مربوط به این دایره هم انجام شود. (صص ۱۷۴-۱۷۷)	هشتم • تمرین‌های بحر رجز • آموزش بحر رمل • تمرین‌های رمل و دایره سوم
• دشواری دایره چهارم در آن است که تنها دایره‌ای است که در آن «وتد مفروق» حضور دارد که باید به آن توجه شود. از میان وزن‌های سریع تنها یک وزن دو ستاره دار وجود دارد و آموزش آن کفایت می‌کند. (صص ۱۸۸-۱۹۰) همچنین رکن مفعولات تنها در بحر منسرح کاربرد دارد که نیاز است به تغییرات آن توجه شود. (صص ۱۹۸-۲۰۱) در بحر خفیف نیز عروض آموز با رکن «مستفع لن» مواجه می‌شود و لازم است تفاوت آن را با «مستفع لن» بداند. (صص ۲۰۴-۲۰۷)	نهم • تمرین‌های باقی مانده از دایره سوم • آموزش بحر سریع • آموزش بحر منسرح • آموزش بحر خفیف
• نکته: به دلیل کاربرد اندک بحر مقتضب و کاربرد ناچیز بحر مضارع، بهتر است از تدریس آن‌ها صرف نظر شود. هرچند مجتث نیز کاربرد چندانی ندارد، ولی به دلیل اهمیت آن نسبت به دو بحر مذکور ترجیحاً به آن اشاره کرد.	
• از دایره پنجم دو بحر متقارب و متدارک قابل استخراج است که به دلیل کاربرد ناچیز متدارک، به عنوان مطالعه بیشتر آورده شده است. بنابراین آموزش اوزان متقارب کفایت می‌کند. دشواری متقارب در تغییرات متنوع رکن عروض است. (صص ۲۲۰-۲۲۶)	دهم • تمرین‌های دایره چهارم • آموزش بحر متقارب
• تجربه نشان داده که یادگیری مبحث تقفیه و تصریع، دشوار است. در عین حال به دلیل شیوع آن در شعر عربی، آموزش آن بسیار ضروری است و نمی‌توان از آن صرف نظر کرد. به همین دلیل برای آن فصل مستقلی در نظر گرفته شده است. • بهتر آن است که تمرین‌های مربوط به تقفیه و تصریع در ضمن همین جلسه حل شود و اشکالات آن برطرف گردد و در جلسه بعدی به رفع اشکالات احتمالی در این خصوص پرداخته شود. (صص ۲۴۹-۲۶۰) • در فصل هفتم سه بحر دیگر خارج از نظام عروض خلیل (حَبَب، دَقّ الناقوس و دوبيت) آمده که کافی است به آن‌ها اشاره شود و جزء مطالب خواسته شده در امتحان نباشد. همچنین عروض شعر تفعیله در فصل پایانی عروض آورده شده که در صورت داشتن فرصت، به اصول آن اشاره شود.	یازدهم • مباحث تکمیلی و رفع اشکال • آموزش تقفیه و تصریع
• پیشنهاد می‌شود آزمون عروض به صورت کاربردی یعنی با دادن ابیاتی برای تقطیع و تعیین وزن برگزار شود. همچنین فقط از وزن‌های ستاره‌دار (ترجیحاً وزن‌های دارای سه ستاره و دو ستاره) انتخاب شود (۱۸ وزن).	دوازدهم • امتحان میان ترم از بخش عروض

با توجه به این که مهارت دانشجو به طور واقعی زمانی سنجیده می شود که پیش فرض دانشجو هنگام مواجهه با یک بیت، این باشد که بیت مذکور بر یکی از وزن های ستاره دار است و بتواند با مهارتی که کسب کرده، وزن دقیق شعر را به دست آورد. به همین دلیل آزمون عروض باید پس از تدریس تمامی دایره ها باشد و نه این که آزمون میان ترم در میانه راه، یعنی به طور مثال پس از دایره سوم گرفته شده و این دوایر برای آزمون بعدی کنار گذاشته شود. به همین دلیل برگزاری آزمون میان ترم باید از اوزان طویل تا اوزان متقارب را شامل شود. پس به ناچار این آزمون اندکی با تأخیر یعنی در اواخر ماه سوم ترم برگزار شود.

- به دانشجویان توصیه می شود که برای آمادگی بیشتر برای آزمون، مبحث «وزن های پرکاربرد در یک نگاه» را مطالعه کنند. (صص ۲۴۱-۲۴۲) سپس تمرین های تکمیلی این مبحث را حل نمایند. (صص ۲۴۳-۲۴۸)
- تجربه نگارنده این بود که به دانشجویان اجازه داده می شد، در صورت عدم رضایت از آزمون میان ترم، در پایان ترم این امکان برایشان فراهم باشد که آزمون عروض را در پایان ترم تکرار کنند.

- ابتدا بر اهمیت قافیه در شعر عربی تأکید شود و از چند بیت مشهور برای تعیین کلمات قافیه استفاده شود. سپس حدّ قافیه (نوع قافیه از منظر خلیل) آموزش داده شود. در آزمون پایان ترم می توان یک نمره برای آن اختصاص داد. (صص ۳۲۵-۳۳۲)
- در همین جلسه نحوه تشخیص حرف «زوی» آموزش داده شود و بیان گردد که شعر عربی مانند لامیة العرب و سینیة البحتری براساس زوی نام گذاری می شده است. (صص ۳۳۳-۳۳۹)

- سیزدهم • مبانی علم قافیه
- حدّ قافیه
- حرف روی

- در آموزش حروف قافیه، ابتدا به حروف پس از روی (وصل و خروج) پرداخته شود. سپس حروف ماقبل روی که باعث تمایز انواع قافیه (مُزْدَفَه، مؤسَّسه، مجزّده) می شود، آموزش داده شود. در حرکات هم به آموزش حرکات مهم تر مانند مَجْرئ، توجیه، اشباع کفایت می کند. (صص ۳۳۹-۳۵۴)
- به دلیل نادر بودن عیوب قافیه در دیوان شاعران، آموزش فصل «عیوب قافیه» برای مطالعه بیشتر آورده شده است.

- چهاردهم • حروف قافیه
- حرکات قافیه

- پانزدهم • مباحث تکمیلی قافیه و رفع اشکال تمرین ها

- شانزدهم • مباحث تکمیلی و رفع اشکال مربوط به وزن و قافیه

بخش اول

عروض عربی

این بخش از کتاب شامل نُه فصل است، اما پیش از ورود به فصل‌های مورد نظر ابتدا به طور مختصر به چهار مقوله «معنی عروض»، «مؤسس علم عروض»، «اساس وزن شعر عربی» و «فایده علم عروض» پرداخته شده است.

معنی عروض

واژه عروض در لغت عربی معانی متعددی دارد که مشهورترین آن‌ها «ناقه رام نشده»، «راه کوهستانی» و «چوب میان خیمه» است، اما عروض در اصطلاح به دو معنی آمده است: یکی «معروض علیه»؛ یعنی این که شعر بر آن عرضه می‌شود و با این علم، وزن صحیح شعر از سقیم آن شناخته می‌گردد. دوم این که اصطلاح «عروض» به رکن پایانی مصراع‌های اول در هر بیت اطلاق می‌شود که در مقابل اصطلاح «ضرب» یعنی رکن پایانی مصراع‌های دوم در هر بیت، قرار می‌گیرد.

برخی میان شعر و شعر رابطه‌ای یافته‌اند؛ به این شکل که خیمه عرب بادیه‌نشین از شعر (موی بُز) درست شده و «عروض» ستون میانی آن است که خیمه با آن برپاست. پس اهمیت «عروض» (رکن پایانی مصراع‌های اول) را در وزن شعر همانند ستون میان خیمه دانسته‌اند.^۱ سپس بنا بر علاقه جزئیّه جزء را بر کلّ علم عروض اطلاق کرده‌اند.

۱. نک: ابن سراج شنترینی، المعیار فی أوزان الأشعار، ص ۱۲.

مؤسس علم عروض

تمامی تذکره‌نویسان و علمای عروض اتفاق نظر دارند که خلیل بن احمد فراهیدی یا فرهودی (و ۱۷۰ق/ ۷۸۶م) بنیان‌گذار علم عروض عربی است، در حالی که پیش از او شاعران و سخنوران عرب، از این علم هیچ نمی‌دانستند، اگرچه وزن شعر و تفاوت اغلب اوزان با یکدیگر را از طریق گوش دریافته بودند. شگفت این‌که خلیل بن احمد به تنهایی و به طور بی‌سابقه پایه‌های این علم را چندان محکم بنا نهاده که گویی این علم با او آغاز و به او ختم شده است، به طوری که عروضیان پس از او تنها در برخی امور جزئی با او مخالفت کرده، یا بر یافته‌های او چیز مختصری افزوده‌اند. از سوی دیگر کسانی همچون ابن حمّاد جوهری (و ۳۹۳ق/ ۱۰۰۳م) که در اصول عروض با خلیل به مخالفت برخاستند، در این زمینه توفیق چندانی به دست نیاوردند.

پایه‌گذاری یک علم بی‌سابقه، آن هم به صورت تقریباً متکامل، آن‌چنان شگفتی معاصران خلیل را برانگیخت که درباره آن دست به افسانه‌سازی زدند، به طوری که داستان‌های متعددی در این باب در کتاب‌های تذکره نقل شده است.

اساس وزن شعر عربی

درباره اساس وزن در شعر عربی، یا به تعبیر دیگر نوع عروض عربی، اختلاف نظر بسیار جدی میان عروض‌دانان معاصر، اعم از عرب و شرق‌شناس، وجود دارد. عده‌ای بر آن‌اند که وزن شعر عربی صرفاً کمی است، اما عده‌ای دیگر وزن شعر عربی را ناشی از دو ویژگی کمیت و تکیه می‌دانند، نیز عروض‌دانی چون ابراهیم انیس وزن شعر عربی را بر اساس کمیت و آهنگ می‌داند. برخی نیز چون کمال ابودیوب اگرچه آن را بر اساس کمیت و تکیه به شمار می‌آورند، ولی برای تکیه نقشی پررنگ‌تر از کمیت قائل هستند.

ما از طریق توجه به ویژگی‌های زبانی و با تأمل در خصوصیات وزنی شعر عربی، اساس وزن را کمیت صرف می‌دانیم. اگرچه این موضوع مسئله‌ای مهم و قابل بحث است، ولی از آنجا که در این کتاب بیشتر بر آموزش تأکید شده، در اینجا از پرداختن تفصیلی به آن صرف نظر کرده و علاقه‌مندان را به مآخذ ذیل ارجاع می‌دهیم.^۱

مهم‌ترین فایده علم عروض مبتنی بر این کتاب

در کنار دشواری‌هایی که در مسیر یادگیری علم عروض قرار دارد و از این منظر عروض خلیل در معرض

۱. نک: قهرمانی مقبل (۱۳۸۸)، «آراء العروضیین العرب والمشرقیین حول أساس النظام الوزنی ومناقشتها»، مجله علوم انسانی (تربیت مدرّس)، شماره ۱۶ (۴)، صص ۱۱۷-۱۳۵.

نقدهای تندی هم قرار گرفته است و از قرن بیستم به بعد بر حجم و تندی این نقدها نیز افزوده شده است، بسیاری به اجمال یا تفصیل فواید این علم را تشریح کرده‌اند که در اینجا قصد تکرار آن‌ها نیست. مهم‌ترین فایده مورد نظر این کتاب برای عروض‌آموزان در سطح مقدماتی و متوسط که مخاطبان اصلی کتاب هستند، این است که با آموزش عروض، بتوانند اشعار عربی را صحیح و عاری از خطاهای وزن و قافیه بخوانند. همچنین بتوانند ضرورت‌های احتمالی شعر را تشخیص دهند که در خوانش شعر دچار اشکال و اشتباه نشوند. در مرحله بعد اگر شعری در کتابت با خطای وزنی همراه بوده باشد، حداقل متوجه شوند که شعر از نظر وزنی دچار اشکال است. سپس در گام بعدی با تمرین ممارست بتوانند شعر عربی را زیبا بخوانند و شکی نیست که شرط لازم برای زیبا خواندن شعر، درست خواندن آن است.